

Daniel Piñol Alabart

ELS POBRES A L'EDAT MITJANA

Dir que els pobres són necessaris pot sobtar el lector. Si ubiquem aquesta afirmació tan rotunda en el context de l'edat mitjana, ja no hauria de resultar tan sorprenent. Certament, la societat medieval necessitava els pobres, tot i que per arribar a aquesta evidència va ser necessari recórrer un llarg camí. Abans d'iniciar-lo cal definir l'objecte d'aquest escrit, qüestió gens fàcil.

En el món de la pobresa hom pot partir d'elements tan lògics com ara la carestia en general, i la documentació parla llavors d'indigents, miserables, mendicants... Si el concepte s'amplia s'hi pot incloure la població amb deficiències alimentàries –*famelicus*–, diuen les cròniques–, i deficiències en el vestit –designats pels documents com a *nudus*, *pannosus*–. Però encara hi ha la deficiència física: cecs, coixos, malalts amb reumatismes deformants –*contractus*–, malaltia en general, leprosos, ferits, dèbils –*debilis*, *senex*–, deficients mentals –*idiotus*, *imbecillis*, *simplex*–, fins i tot els embarassos i els perïodes posteriors al part en les dones són considerats temps de debilitat; situacions d'adversitat com l'orfanat i la viduïtat, la manca de llibertat, la proscripció i el desterrament. Michel Mollat defineix així el que és la pobresa, tot i que intenta donar una definició conceptual més acurada: el pobre és aquell que, de manera permanent o temporal, es troba en una situació de debilitat, de dependència, d'humiliació, caracteritzada per estar privat dels mitjans, variables segons les èpoques i les societats, de potència i de consideració social: diner, relacions, influència, poder, ciència, qualificació tècnica, honorabilitat del naixement, vigor físic, capacitat intel·lectual, llibertat i dignitat personals. Vivint al dia, no té cap oportunitat d'aixecar-se sense l'ajut aliè. D'aquesta manera, a la llarga llista de l'inici d'aquest paràgraf, encara s'hi poden afegir tots els marginats, frustrats,

abandonats, associats..., sense tenir en compte l'època, la regió, ni la ideologia, qüestió aquesta darrera que permet encara un darrer afegit: incloure tots aquells que, voluntàriament, escullen viure pobres entre els pobres. D'això en tenim un exemple clar en la proliferació d'ordes mendicants a la baixa edat mitjana.¹

Totes aquestes consideracions prèvies cal ubicar-les, repetim, en el món medieval. Això ens porta encara a una altra reflexió, que passa per la complexitat del concepte de pobresa al llarg dels segles medievals. D'aquesta manera anem trobant diferents models que es superposen i que es van fent variables. El punt de partida es pot situar en els inicis del cristianisme, quan els Evangelis i la literatura patristica concebeixen els pobres com un valor:

“Feliços els pobres en l'esperit: Déu els dóna el seu Regne”, diu Jesucrist en el sermó de la muntanya segons la versió de Mateu, lleugerament diferent de la versió de Lluc: “Feliços els pobres: Déu els dóna el seu Regne.”

A partir d'aquestes idees el missatge social de l'Evangelí és clar, exalçant-se també la pobresa voluntària, seguint el mateix model practicat per Crist, i també s'exalta la humilitat i fins i tot la misèria material. Cal ser una mica pobres per tal d'assolir la promesa feta en les benaurances: només sent pobres es pot arribar al Regne de Déu. De fet, la pobresa es presenta, segons el relat de Mateu 19, 24, com la condició en què és més fàcil arribar a la salvació que en la riquesa: “...és més fàcil que un camell passi pel forat d'una agulla que no pas un ric entri al Regne del Cel.” Els pobres van ser els grans predilectes de Jesucrist en la seva predicació, i els cristians seguidors havien de seguir l'exemple del Natzarè. Però, és clar, si la bona nova anava adreçada principalment als pobres, gairebé

presentant el Regne com la solució a la seva pobresa, hom arriba a pensar que la pobresa és un mal i que l'arribada del Regne de Déu acabarà amb aquesta.

Al costat d'aquestes idees van anar sorgint també personatges que pensaven que les riqueses vénen de Déu, i que els qui pensin que les possessions són obra del dimoni poden ser considerats uns heretges, tal com reflecteix Ciril, bisbe de Jerusalem, en els seus escrits catequètics de la segona meitat del segle IV. Igual com Agustí d'Hipona, ja al segle V, que qualifica d'heretges que els qui neguen la salvació als que es queden amb els béns de què es priven precisament aquests que volent ser pobres critiquen els rics. El pas següent és considerar la riquesa d'alguns com a necessària, de tal manera que els pobres siguin ajudats.

L'altre element que ajuda a definir la pobresa i tot el que es mou al seu voltant en aquests primers segles de cristianisme és l'exaltació de la misericòrdia, una actitud a practicar al llarg de la vida i que es materialitza en l'almoïna, la caritat i l'exercici de la beneficiència, veritables instruments per a la redempció dels pecats.² És tota una ideologia que ja fou assumida per l'Església primitiva, a la qual cal afegir aquella vida comunitària dels primers cristians, els béns posats en comú, la inexistència de rics i pobres... que tan ben definida es troba en els capítols 2 i 4 del llibre dels Fets dels Apòstols. És un relat que explica una realitat però també presenta un ideal de vida, anticipació de la vida del Regne. Misericòrdia va unida a un altre factor, el valor de l'almoïna, present en la literatura dels primers segles. Es troben exemples en el llibre *De l'amor als pobres*, l'autor del qual és Gregori de Nisa, mort cap al 394. Diu aquest autor: "No ho guardeu tot per a vosaltres, sinó compartiu amb els pobres, que són els preferits de Déu." I d'aquesta manera es passa també a una condemna de la riquesa portada a l'extrem, és a dir, es condemna el luxe. Aquest, segons Basili de Cesària, és una ofensa de cara als pobres. Els rics acumulen riqueses perquè no volen compartir, i això els portarà a la condemna eterna, diu el bisbe de Cesària en la seva *Homilia Setena contra els rics*.

Aquest és el panorama entorn del complex món de la pobresa als primers segles de Cristianisme. Es van succeint visions contradictòries, i es fa difícil establir un model de pobresa per a cada època. Però als segles altmedievals les cròniques comencen a introduir elements nous i a parlar de masses d'indigents que vagaven pels camps enfangats. Els pobres eren els dèbils, els humiliats... al davant dels poderosos, tant a les ciutats com en el món rural, on la situació de fam i penúria s'agreujava a la primavera,

quan finien les reserves de la collita anterior. Però el lloc de confrontació entre rics i pobres era, sobretot, al camp, almenys entre els segles VI i XI, un lloc i un temps en què el ric era propietari de terres i queviures més que no pas de diners. El pobre, per la seva banda, no era més que un dependent del ric, per això diem que els pobres eren els humils enfrontats d'alguna manera als poderosos, segons una visió que més endavant canviarà notablement. Les fonts, principalment eclesiàstiques en el segle VI i VII, parlen d'una sèrie de misèries que provoquen pobresa.³ La llista l'encapçala la pesta, però també hi havia la guerra, les malalties –es parla de dèbils, de leprosos, de cecs– relacionades amb un estat de sanitat i d'alimentació propis de societats subdesenvolupades. La fam i la mala nutrició eren corrents, amb una carència important de vitamines A, D, E, K i sobretot C, i també amb un desconeixement total de la forma adequada de conservació dels aliments. Es passava, doncs, a un estat de sobreconsum en època de collita a la restricció, als trastorns digestius, al descarnament de les dents...

Gregori, bisbe de Tours, ens dóna notícia que els pobres menjaven pa fet amb llavors de raïm, flors d'avellaner, arrels de falgueira..., acompanyat d'herbes del camp. I en moments de desesperació s'arribava a fer pa amb argila o barrejada aquesta amb una mica de farina, la qual cosa provocava que els qui en menjaven s'inflaven fins a morir. Michel Mollat, a la vista d'aquestes notícies reflectides per les fonts de l'època, afirma que això és indicatiu que el temor a passar fam era més gran que la fam mateixa. I a les vo-

Pobres captaires a les portes de Florència. Miniatura del "Biadainolo" de Domenico Lenti, s. XIV. Florència, Biblioteca Laurenziana.

res dels camins apareixien cadàvers amb la boca plena d'herbes i arrels, en un darrer intent de menjar alguna cosa.

Al costat de la pobresa cal tenir en compte l'assistència i l'almoïna. La matrícula dels pobres, terme que designa un registre o llista de pobres, es va organitzar a Roma per l'acció dels papes Lleó el Gran i Gelasi, i es va estendre posteriorment per la Gàl·lia, cap al segle VI. S'ocupava dels pobres vàlids sense treball, dones sense recursos, vídues... però només era una minoria de pobres: per exemple, l'any 726 n'hi havia 40 a la catedral de Reims i 726 en el conjunt de totes les esglésies de Metz. Eren els pobres de Crist, allotjats a vegades en cases propietat de l'església a la qual estaven adscrits, i als qui hom proporcionava vestit i també aliment. Però a mitjan segle IX aquesta matrícula va començar a canviar de sentit i els pobres *matricularii* es convertiren en servents de l'església. Assumien tasques de manteniment, col·laboraven amb el clergat de l'església; per tant, ja no podien ser veritables pobres, ni tampoc l'almoïna era autèntica, sinó que més aviat era un intercanvi.

Però els veritables pobres es trobaven al camp, on les masses de rodamons i desarrallats començaven a trucar a les portes dels monestirs benedictins, on donaven acollida als qui arribaven a les seves porteries, tot i que els visitants il·lustres eren acollits en locals especials, mentre que els pobres anaven a altres dependències. La discriminació entre rics i pobres era també present en l'àmbit monacal, sobretot a partir de la reforma de Benet d'Anià, al segle IX, quan el servei únic d'acollida fou substituït per diversos oficis destinats precisament a acollir rics i pobres, però ben diferenciats. Així succeïa a Cluny on, al segle XI, hi havia tres monjos destinats a l'acollida dels transeünts: l'hospeder rebia els viatgers destacats, el seu ajudant cuidava dels cavalls i l'almoïner tenia cura dels qui viatjaven a peu (clergues, peregrins i pobres).

A la vista d'aquest recorregut pel concepte de pobresa al llarg de l'edat mitjana hem de concloure que es tracta d'un tema difícil de definir i complex d'analitzar. Aquests aspectes s'accentuen en el darrer tram d'aquest període històric, sobretot a partir dels canvis que es produeixen en la societat europea des del segle XI. Sense abandonar la vessant religiosa i espiritual que té el pobre en la societat medieval apareixen, sobretot en el món urbà, problemes relacionats amb la inserció social. Un desenvolupament de l'economia monetària i de la urbanització són tal vegada les característiques més evidents d'aquest moment històric, i en un món així hi ha moltes persones que no hi troben lloc. És una societat que comença a ser pròspera però paral·lelament comença a tenir temor de tot allò que li pugui comportar no entrar en el cercle, en el grup dels beneficiats per l'expansió econòmica. És un temps en què apareix el pensament en la mort com un element que, tot i sent natural i inevitable, fa nosa perquè no permet fruir de tot allò que es va aconseguint en vida, generalment amb molts esforços, viatges comercials, contractes mercantils...

També els pobres i la pobresa fan nosa perquè són la imatge d'allò al qual hom pot anar a parar sinó acaben de funcionar prou bé els negocis.⁴ I els pobres comencen a ser-ho per motius materials: així com en l'alta edat mitjana els pobres es contraposaven als poderosos amb un sentit d'humilitat, ara es contraposen als rics, amb un sentit clarament econòmic i monetari.

Reprenent les idees de Michel Mollat⁵ hi ha tres elements que ens poden ajudar a entendre la pobresa medieval. Diu aquest autor que hi ha un primer nivell biològic que fa que la pobresa i tot el relacionat amb la malaltia es confonguin. En un segon nivell hi ha el tema econòmic, que porta a trobar-nos amb els pidolaires, els pobres que demanen almoïna, tot i que caldrà diferenciar aquells pobres de tota la vida amb aquells que ho són per algun infortuni de la vida. Els primers, els pobres de naixement, pateixen l'exclusió social, identificada fàcilment amb la marginació i també amb la delinqüència. Els segons són els anomenats pobres vergonyants, als quals, la societat baixmedieval canalitza una sèrie d'almoïnes i subsidis com un intent que els membres d'un mateix grup social no caiguin en el món de la marginació, tan proper al de la pobresa. El tercer nivell, el sociològic, Mollat el relaciona amb la mobilitat social, amb el desclessament, que ràpidament provoca exclusió, rebuig, desplaçament i també emigració fora del lloc d'origen o de residència. S'hi inclouen els rebutjats per motius econòmics, però també els que cometen delictes o tots aquells que es

Jueus portant rodella.
Frescos de la Invenció de
la Santa Creu. Catedral
de Tarragona, c. 1350.

mouen en ambients proclius a la criminalitat i la violència.

Dins d'aquest panorama apareix la idea de les obres de caritat i de misericòrdia amb l'objectiu de redimir els pecats. És aquí on els pobres es converteixen en necessaris per als rics, a més de representar el mateix Crist, per això hom els fa donacions, llegats testamentaris i s'organitzen institucions benèfiques.⁶ A l'hora de fer testament els mercaders es desprenen dels seus béns, tal com diu Jaume Aurell⁷ en el seu llibre sobre els mercaders catalans: "De cop i volta, sembla com si tot l'esforç que ha estat la raó de la seva vida professional, com si tot l'atresorament de riqueses materials que ha caracteritzat la seva existència, es transformés en un anhel de despulgar-se de tots els béns de la terra." Exemples evidents els trobem en el cas del testament de Giacomo Galganetti, un mercader toscà del segle XIV, treballat recentment per Duccio Balestracci.⁸ Aquest mercader atorga el seu testament el 1340 i hi deixa 300 lires per al rescat de persones empenyades per motius de deutes, 300 lires més per als pobres vergonyants i per a les donzelles pobres sense dot. Galganetti encara fa una darrera almoina a favor dels preveres pobres de la seva ciutat, Lucca, tot i que aquest capellans han de dir misses per a la salvació de l'ànima del seu benefactor. En aquesta ciutat toscana s'observa, diu Balestracci, que els testaments que s'hi localitzen presenten un interès particular, que és la dimensió de la pobresa femenina, però també el paper de les dones en la gestió de la pobresa familiar. Són les dones les que reben les almoines i administren els pocs diners que recullen a través d'aquestes donacions. Un altre cas força destacable és el del mercader de Prato, Francesco Di Marco Datini, que en el seu testament de l'any 1410 va llegar la seva fortuna per a la creació del Cepo de Poveri, una institució benèfica important en la seva ciutat.⁹

Tot aquest canvi i aquest ambient, estretament lligat a la renovació econòmica d'Occident, fa aparèixer encara un nou concepte de pobresa: els pobres vergonyants.¹⁰ Aquests són tots aquells que no poden treballar, que estan malalts, dones vídues o nens orfes, els únics que poden rebre assistència als hospitals i, en definitiva, es converteixen en els pobres oficials de la societat baixmedieval. Les parròquies els identifiquen amb unes boles de plom que els pengen del coll per tal de controlar totes les almoines que reben i de manera que cada pobre vagi a cercar ajuda a la parròquia corresponent. No és més que una forma de racionalitzar la distribució de béns als més desvalguts, canalitzada a través d'institucions parroquials com ara el bací dels pobres vergonyants, present a la majoria d'esglésies catalanes de la baixa edat mitjana. Un del bací dels pobres més conegut és el de Santa Maria del Pi de Barcelona, que encara existeix actualment. També a casa nostra hi havia els bacins dels pobres, com el de la parròquia de Sant Pere de Reus, que es nodria mitjançant llegats testamentaris, dels quals en trobem en el 80,9% de testaments atorgats al llarg del segle XIV, xifra que ens dóna idea de la importància que tenien els pobres vergonyants. Però en alguns testaments reusencs també es nomenen els pobres vergonyants com a hereus universals, tot i que cal destacar que hi ha testaments que ho fan directament i altres que ho fan apuntant la possibilitat que els altres hereus morissin i finalment els béns passessin als pobres.

Els testaments medievals constitueixen una font bàsica per estudiar les actituds de la societat davant la mort i també tots els rituals que envoltaven els darrers moments de la vida. Un dels ritus era el trasllat del cos del difunt des de casa fins a l'església i després al cementiri. Els testaments dels més rics determinaven que el cadàver fos acompanyat, a més dels elements religiosos, d'un nombre concret de pobres i vestits d'una manera de-

El banquet dels pelegrins. Frescos del refectori de la canongia de la Seu Vella de Lleida; c.1350. Museu Diocesà, Lleida.

terminada. Segons paraules de Michel Vovelle,¹¹ aquesta processó era la manifestació més evident de la mort medieval, la mort sortia al carrer en una mena d'espectacle protagonitzat per la clerecia, sobretot pels frares mendicants, una manifestació de la religiositat urbana, però també com una mostra del prestigi del difunt envers la societat. Per això hi anaven pobres, que vestien unes gramalles i caperons de color blau o vermell, com en el cas del seguici estipulat en el testament del mercader valencià Bernat Boix, el 1398, en què diu: "[...] vinga la processó de la Seu, çò és, tots los canonges e persones de aquella ab la creu major segons és acostumat en la dita Seu. Ítem vull e man que en lo dia de la dita mia sepultura sien vestits dotze pobres en reverència de la Sagrada Passió de Jesucrist Senyor Nostre, de gramalles e caperons de drap blau [...]" Aquests vestits poden considerar-se una almoïna, tenint en compte també que a vegades es deia que els vestits fossin entregats a uns altres pobres que no havien assistit a la processó. Els testadors reusencs del segle XIV també feien llegats similars quan deixaven quantitats, que van dels 50 als 500 sous, destinades a vestir pobres. Fins i tot hi ha un testador, Pere Riba, que el 1328 deixà roba per a vestir els pobres que estan a l'hospital, com un llegat veritablement caritatiu i assistencial però potser també un llegat per mostrar el prestigi i salvaguardar la memòria del difunt testador al davant dels seus semblants.

El funeral, i així ens ho confirmen els testaments, era també un moment per a l'almoïna directa als pobres.¹² Molts testaments estipulen una quantitat de diner que havia de servir perquè els marmessors repartissin pa entre els pobres que acudissin al funeral. Ho podem considerar un record dels antics àpats funeraris que es celebraven sobre les tombes dels morts, tant en el dia de l'enterrament com en festes assenyalades. L'Església va intentar desterrar del costumari cristià aquests ritus, convertits moltes vegades en libacions de vi i oli a l'interior mateix de les tombes, o també en ofrenes de pa a la parròquia amb el sentit que els difunts tiguessin menjar al més enllà. Al segle XIV encara es documenten àpats funeraris protagonitzats per pobres, la majoria dels quals consistien en un repartiment de pa cuit –*pane cocto*, és a dir, una mena de bescuit o galeta que es podia conservar molt bé–. El repartiment es feia generalment el dia de l'enterrament, obligant els pobres que rebien l'almoïna a menjar-se aquest pa a sobre de la tomba acabada de tancar. A Reus s'ha documentat també algun testament que remarca que el repartiment es faci en dies importants del calendari: Divendres Sant, l'Ascensió, Pente-

costa, o el dia de l'Anunciació, festa que es celebrava amb una processó tal com consta en els comptes municipals de l'any 1376.

Per què aquests llegats testamentaris als pobres, sobretot aquests repartiments de pa? Els testadors són conscients que la pregària pels difunts és un mitjà eficaç per a una purificació ràpida dels pecats al més enllà. L'ànima està al Purgatori intentant rentar els pecats venials que s'han fet al llarg de la vida, i només es podrà accelerar aquesta estada amb les pregàries, però també amb les almoïnes. S'utilitzen els pobres, doncs, amb la finalitat que preguin pel difunt que els dóna el benefici del pa el dia de l'enterrament, tot i que només es pot considerar com una forma de subsistència a curt termini i no pas una solució definitiva al problema de la pobresa. Si els pobres es beneficien momentàniament d'aquests pans cuits menjats sobre les tombes, els difunts en resulten doblement beneficiats: acceleren el pas definitiu cap a la salvació eterna i gaudeixen del prestigi davant la resta de la societat en oferir una ajuda als més necessitats –com més ajuda donen més poden mostrar el seu poder monetari i perpetuar la seva memòria.

Els pobres vergonyants no es beneficiaven només dels diners que destinaven els testadors en els testaments i que posteriorment la parròquia distribuïa segons les necessitats de cadascú. També el municipi baix-medieval establia mecanismes per mantenir el nivell d'aquests bacins. Un dels mecanismes era el nomenament d'uns funcionaris municipals la funció dels quals era captar almoïnes per als pobres, com en el cas de Reus al segle XV; l'altre era el repartiment directe de caritats en algunes festes més destacades, com per exemple a Tarragona, dada que documentem a partir de l'any 1383. Era una forma de controlar el repartiment d'almoïnes, sobretot en un temps en què era difícil delimitar qui era pobre i qui no o, més ben dit, qui mereixia l'ajut de la societat i el subsidi i qui no, en referència a aquells conceptes tan amplis que ja hem apuntat més amunt. Fins i tot hom concedia permisos perquè els pelegrins poguessin demanar almoïnes quan anaven de camí cap a Terra Santa, com el cas de Joan de Venècia el 1387 o el de Joan Andreu, que va a Santa Maria de Guadalupe el 1395.

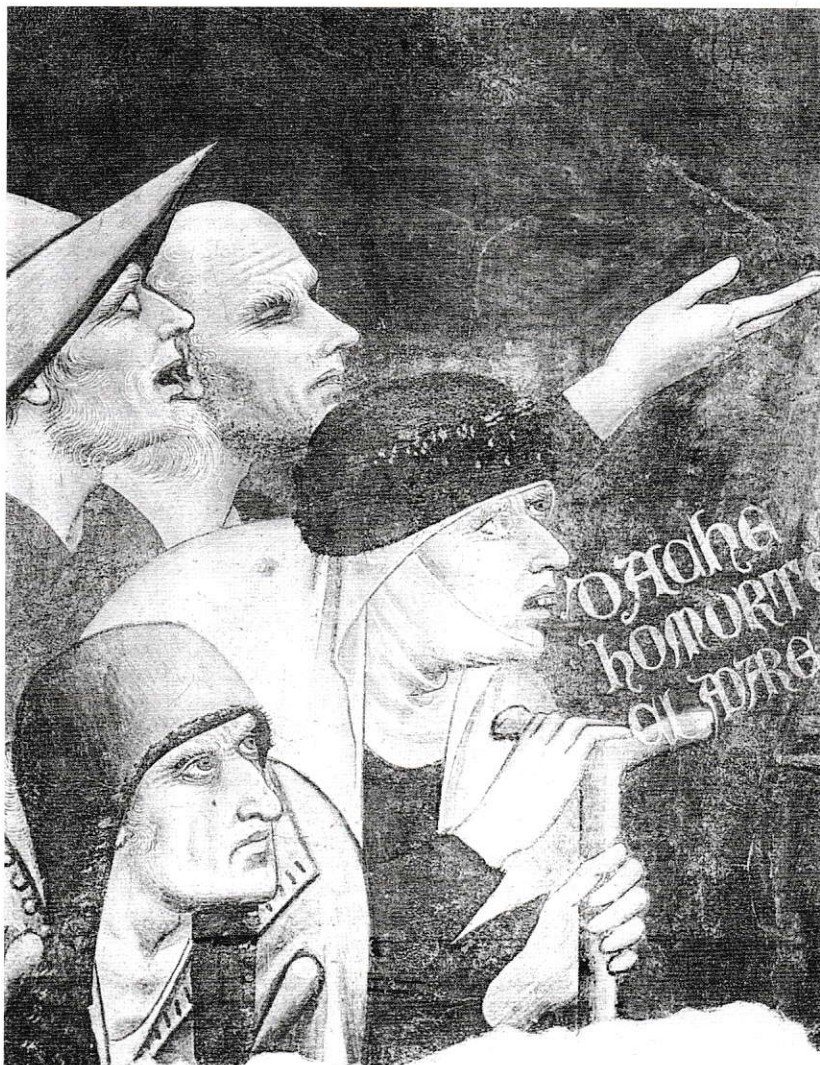
Són dades que trobem en la documentació local, però també en els pensadors del moment. Francesc Eiximenis, en el *Regiment de la cosa pública*, diu: "[...] si és que negú no sia soferte en la comunitat que sia inútil, car així com lo membre inútil en lo cos és mort e nou als vius, així aital hom que no és bo per a res, déu ésser gitat del cos civil de la comunitat així com a inútil, qui a res no és bo e menja, e, quant en si és, encareix per sa

presència lo bé qui pertany a aquells qui són profitosos a la cosa pública [...] los pobres que són vers pobres deuen romandre aquí sens nenguna molèstia que no els deu ésser feta. E açò per tal com per Déus són lleixats e posats en cascuna comunitat per tal que los rics e aquells qui han a dar hagen lloc de fer almoines e de rembre llurs pecats.”¹³ L’explicació d’Eixemenis no pot ser més clara, i ens dóna resposta a aquella afirmació amb què començàvem aquest text.

Els pobres, doncs, són utilitzats per redimir els pecats i tranquil·litzar les consciències. Un exemple clar: en els períodes en què l’Església manava abstenció d’alguns aliments i el dejuni, en algunes taules no hi mancaven els menjars luxosos. Per solucionar aquesta contradicció s’exercia la caritat convidant als banquets un nombre d’indigents, tal com feia, per exemple, la reina Maria de Castella, que convidava set dones pobres, acompanyades de frares, monges i alguna beguina, en els seus banquets diaris al palau de València. Una actitud tolerada per l’Església, que no podia dir res i, a més, beneficiava aquests benefactors tan generosos amb la concessió de butlles i dispenses de tota mena.¹⁴

L’almoïna es convertí en el mecanisme per canalitzar aquests llegats, destinats també a altres grups importants de la societat, com ara les donzelles pobres per casar i també els captius. En els testaments trobem llegats d’aquest tipus per tal de solucionar un problema evident: si una noia no tenia dot no podia casar-se ni entrar en un convent, i només li quedava la indigència o la prostitució com a mitjà de subsistència. La societat baixmedieval creà doncs uns mecanismes per tal d’evitar aquestes sortides tan desgraciades, mitjançant almoines destinades a noies que pertanyen al propi grup social, al gremi, al barri o al carrer. I més que almoines hom les considerarà veritables inversions, recordant que ens trobem en els inicis del mercantilisme.

L’assistència i les institucions assistencials, al davant d’una situació que cada vegada hi havia un nombre més elevat de gent sense mitjans de subsistència, es va desenvolupar en gran manera, arribant a crear institucions amb una organització important i amb un grau de perfecció destacable. És el cas de la Pia Almoïna de Barcelona, nodrida no només amb les almoines sinó també amb censals i amb les rendes que obtenia dels diversos establiments emfitèutics atorgats en una zona d’influència que anava més enllà de la mateixa capital del Principat.¹⁵ Aquest fet ens posa de manifest l’amplitud a què arribà la caritat en els darrers segles medievals, però només té sentit en un món en el

que les desigualtats socials i econòmiques cada vegada eren més importants. El nombre de pobres i la seva tipologia anà augmentant, per diverses causes a les que ara no podem referir-nos, però que ens portaria a trobar persones desestructurades, masses de miserables sense pa, sense ofici ni benefici, dones abandonades, infants orfes vagant per les ciutats o recollits en institucions municipals... Les institucions benèfiques, al davant d’aquestes situacions, sí que intentaven solucionar moments de penúria i mancances materials, però també procuraven un control d’aquestes masses, fàcilment donades a la violència i la revolta. El control és evident, sobretot en un moment en què el fenomen de la pobresa semblava escapar-se de les mans de les autoritats i es començava a barrejar amb pors i temors. Aquesta pobresa perillosa s’anà marginant a poc a poc, diferenciant-se molt bé quins pobres eren els qui calia excloure de la societat i quins eren els qui realment interessaven i eren necessaris.

DANIEL PIÑOL ALABART

Pobres invocant el judici final. Fresc del Triomf de la Mort, per Andreu Orcagua, c. 1348. Florència, església de la Santa Creu.